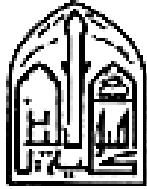


بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ



دانشکده اصول الدین

تهران

گروه علوم قرآن و حدیث

پایان نامه کارشناسی ارشد

موضوع:

مقایسه روایت دو راوی عاصم (حفص بن سلیمان - ابوبکر شعبه بن عیاش)

استاد راهنما

دکتر حمیدرضا مستفید

استاد مشاور

دکتر سید کاظم عسکری

نگارش

سعیده وجدانی

نیمسال دوم سال تحصیلی ۸۸-۱۳۸۷



كلية اصول الدين

طهران

قسم: علوم القرآن و الحديث

رسالة ماجستير

عنوانها:

مقارنة بين رواية حفص و رواية شعبة عن عاصم

الاستاذ المشرف

الدكتور حميد رضا مستفيد

الاستاذ المشاور

الدكتور سيد كاظم عسكرى

اعداد

سعيده وجدانى

السنة

١٤٣٠

سپاس‌گزاری

خالصانه‌ترین سپاس‌هایم تقدیم به محضر مولایم حضرت حجت‌بن‌الحسن - عجل الله تعالی فرجه الشریف - که الطاف وجود مقدسش همواره در زندگی‌ام جاری است.

با سپاس از همه بزرگوارانی که موفقیت خویش را مرهون الطاف ایشانم:

- پدر و مادر عزیزم که همواره در پیمودن این زیباترین مسیر، مشوق و همراه بوده‌اند.

- مرحوم علامه سیدمرتضی عسکری - رحمة الله علیه - که با تأسیس دانشکده «اصول‌الدین» مسیر کسب علوم قرآنی و حدیثی را برای مشتاقان آموختن، هموار نمودند؛ و اساتید بزرگواری که دانشجویان خویش را در پیمودن این مسیر یاری می‌نمایند.

- استاد ارجمند جناب آقای دکتر مستفید که خالصانه و بی‌دریغ علم خویش را در اختیارم گذاشتند و هر زمان که به راهنمایی ایشان نیاز داشتم، با رهنمودهای ارزشمند خویش مرا یاری فرمودند.

- مدیر بخش تحقیقات مرکز طبع و نشر قرآن کریم، جناب آقای دکتر مرعشی که اجازه استفاده این حقیر از منابع موجود در مرکز را صادر فرموده و مرا از راهنمایی‌های ارزشمند خویش بهره‌مند ساختند؛ همچنین از همکار محترم ایشان، جناب آقای توکلی که در استفاده از این منابع مرا یاری نمودند.

تقدیم به

خدای مهربانم که با آفرینش این حقیر، بر وی منت نهاد.
وجود مقدّسش را شاکرم که مرا آفرید تا بدانم که هست.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	چکیده
۳	مقدمه
۵	فصل اول: کلیات
۶	۱. بیان مسئله
۶	۲. پیشینه پژوهش
۸	۳. اهداف پژوهش
۸	۴. تحلیل منابع پژوهش
۹	۵. جنبه نوآوری پژوهش
۱۲	فصل دوم: عاصم و راویان وی
۱۳	شرح حال عاصم
۱۴	مذهب عاصم
۱۵	رجال عاصم
۱۵	راویان عاصم
۱۵	اسانید قرائت عاصم در کتاب «السبعة»
۱۵	الف) در روایت شعبه
۱۶	ب) در روایت حفص
۱۶	اسانید قرائت عاصم در کتاب «التیسیر»

الف) در روایت شعبه	۱۶
ب) در روایت حفص	۱۷
۱. حفص بن سلیمان بن المغیره أبو عمرو الأسدی الکوفی الغاضری البزاز	۱۸
مذهب حفص	۱۹
پیشینه روایت حفص	۱۹
۲. ابوبکر بن عیاش بن سالم الأسدی بالولاء الکوفی الحناط المقری	۲۱
مذهب شعبه	۲۲
پیشینه روایت شعبه	۲۶
جایگاه روایت شعبه در بین علما	۳۵
نتیجه گیری	۳۷

فصل سوم: موارد اختلافی حفص و شعبه

البقرة	۳۹
آل عمران	۱۰۵
النساء	۱۴۰
المائدة	۱۵۹
الأنعام	۱۸۶
الأعراف	۲۱۸
الأنفال	۲۴۸
التوبة	۲۵۳
یونس	۲۵۸
هود	۲۶۵

٢٧٢	يوسف
٢٧٧	الرعد
٢٨٠	ابراهيم
٢٨٣	الحجر
٢٨٦	النحل
٢٩٣	الإسراء
٢٩٨	الكهف
٣٠٩	مريم
٣١٥	طه
٣٢١	الأنبياء
٣٢٦	الحج
٣٣١	المؤمنون
٣٣٥	النور
٣٤١	الفرقان
٣٤٥	الشعراء
٣٥٠	النمل
٣٥٥	القصص
٣٥٧	العنكبوت
٣٦٣	الروم
٣٦٦	لقمان
٣٦٨	الاحزاب
٣٧١	سبأ

٣٧٦	فاطر
٣٧٧	يس
٣٨٣	الصفات
٣٨٥	ص
٣٨٩	الزمر
٣٩٢	غافر
٣٩٦	فصلت
٣٩٩	الشورى
٤٠٠	الزخرف
٤٠٤	الدخان
٤٠٥	الجاثية
٤٠٧	الأحقاف
٤٠٩	محمد
٤١١	الفتح
٤١٢	ق
٤١٣	الذاريات
٤١٤	الطور
٤١٥	النجم
٤١٦	القمر
٤١٧	الرحمن
٤١٩	الواقعة
٤٢٠	الحديد

٤٢٢	المجادلة
٤٢٤	الحشر
٤٢٥	الصف
٤٢٦	المنافقون
٤٢٧	الطلاق
٤٢٩	التحریم
٤٣٠	المملك
٤٣١	القلم
٤٣٣	الحاقة
٤٣٤	المعارج
٤٣٦	نوح
٤٣٧	الجن
٤٣٨	المزمل
٤٣٩	المدثر
٤٤٢	القيامة
٤٤٤	الإنسان
٤٤٧	المرسلات
٤٤٩	النبأ
٤٤٩	النازعات
٤٥٠	التكوير
٤٥١	الإنفطار
٤٥٢	المطففين

٤٥٤	الطارق
٤٥٥	الغاشية
٤٥٦	البلد
٤٥٩	العلق
٤٥٩	القدر
٤٦٠	الزلزلة
٤٦١	القارعة
٤٦٢	الهمزة
٤٦٣	قريش
٤٦٤	الكافرون
٤٦٥	الإخلاص
٤٦٧	نتيجه گیری
٤٦٨	منابع و مأخذ
٤٧٦	چکیده انگلیسی

چکیده

پایان‌نامه حاضر به معرفی عاصم و راویان وی و نیز بررسی اختلاف‌های این دو راوی در کل قرآن کریم اختصاص دارد.

در فصل مربوط به معرفی عاصم و راویان وی، مباحثی چون شرح حال و مذهب عاصم، رجال و راویان عاصم، اسانید قرائت وی در دو کتاب «السبعة» و «التیسیر»، شرح حال و مذهب راویان عاصم و پیشینه روایت آنها مطرح شده است.

عاصم یکی از قرآی سبعة می‌باشد که قرائت را از «ابوعبدالرحمن سلمی» و «زربین حُبیش» اخذ کرده است. وی همانند سایر قرآ، دارای چندین راوی است که دو تن از مهم‌ترین و مشهورترین آنها «حفص بن سلیمان» و «ابوبکر شعبه بن عیاش» می‌باشند. قاضی نورالله شوشتری عاصم را در زمره محبین اهل بیت پیامبر ﷺ به شمار آورده و سیدحسن صدر و سیدمحسن امین بر تشیع وی تصریح کرده‌اند. وی در سال ۱۲۷ یا ۱۲۸ ق. در شهر کوفه درگذشت.

حفص که شاگرد و پسر همسر عاصم بود، قرائت را از او فراگرفت. از نظر «یحیی بن معین» روایت حفص، روایت صحیح از قرائت عاصم است. به طور کلی وی را در قرائت، فردی مورد اعتماد و ضابط معرفی کرده‌اند؛ در حالی که در حدیث، او را مورد جرح قرار داده‌اند. شیخ طوسی، حفص را در زمره اصحاب امام صادق - علیه‌السلام - به شمار آورده که بنا بر گفته مرحوم تستری این عنوان، اعم است و دلالت بر تشیع نمی‌کند؛ کما این که برقی در رجال خود، افرادی را

از اصحاب امام صادق - علیه السلام - شمرده ولی تصریح به عامی بودن آنها کرده است. با این وجود، سندی که خلاف این امر (تشیع حفص) را ثابت کند نیز به دست نیامد. طبق شواهد موجود، روایت حفص از ابتدا در کتابت و قرائت رایج نبوده و در قرون گذشته و مناطق مختلف، مسلمانان قرآن را به قرائت‌های مختلف تلاوت می‌کردند و روایت حفص از حدود قرن نهم به بعد شروع به انتشار کرد و رواج یافت.

و اما راوی دیگر عاصم «ابوبکر شعبه بن عیاش» می‌باشد که در منابع موجود به عنوان شخصی پرهیزکار، عالم و عامل به سنت، معرفی شده است. برخی از رجالیون - شیعه و سنی - وی را از اهل سنت به حساب آورده‌اند؛ در عین حال شواهدی وجود دارد که حاکی از ارادت وی به اهل بیت پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - و احتمالاً تشیع او - می‌باشد؛ اما در نهایت باید گفت که تشیع وی گرچه محتمل است اما اثبات نشده. طبق شواهد موجود، روایت شعبه در برهه‌ای از زمان و در برخی از مناطق همچون عراق رواج داشته و علمایی چون علامه حلی به آن عنایت داشتند؛ و در ایران در کنار روایت حفص، مورد توجه مسلمانان بوده است.

پس از معرفی عاصم و راویان وی، به مقایسه روایت این دو راوی در کل قرآن کریم پرداخته شده که بخش عمده این پایان‌نامه را به خود اختصاص داده است. این مقایسه بر مبنای دو کتاب «التیسیر» و «السبعة» که از قدیمی‌ترین و معتبرترین کتب در علم قرائت می‌باشند صورت گرفته و در ضمن مقایسه روایت این دو راوی، به وجه تمایز این دو کتاب نیز اشاره شده است. همچنین علاوه بر استخراج موارد اختلافی این دو راوی در کل قرآن بر اساس دو کتاب مذکور، با استفاده از کتب احتجاج، تفسیر، فقه و... به بررسی وجوه و ادله (حجت‌های) هر یک از موارد اختلافی در حدود نه جزء از قرآن کریم - از سورة البقرة تا انتهای سورة الأعراف - نیز پرداخته شده است.

مقدمه

گرچه در میان دانشمندان معاصر شیعه، مبحث قرائات از جایگاه بسزایی برخوردار نیست؛ اما اهمیت علم قرائات در میان سایر علوم قرآنی مسئله‌ای انکارناپذیر است؛ چنان‌که علمای متقدم شیعه نظیر «شیخ طوسی» (در التبیان) و «شیخ طبرسی» (در مجمع‌البیان) نیز به این امر اهتمام داشتند.

هرچند طبق آموزه‌های ما، قرآن تنها به یک صورت نازل شده و اختلاف قرائات از ناحیه قرآ و راویان آنها می‌باشد؛ اما به‌طور قطع و یقین نمی‌توان ادعا کرد که از میان قرائات موجود، کدام قرائت دقیقاً مطابق با آن چیزی است که خداوند سبحان بر رسول گرامی‌اش نازل فرموده. با این وجود برخی از دانشمندان ما، تنها روایت حفص از عاصم را به دلیل رسیدن سند این روایت به امیرالمؤمنین (ع) معتبر دانسته و بر این باورند که قرائت متواتر و رایج بین عامه مسلمانان از همان ابتدا تا عصر حاضر، قرائت عاصم به روایت حفص می‌باشد. این در حالی است که روایت حفص از همان ابتدا در کتابت و قرائت رایج نبوده، بلکه در قرون گذشته و در مناطق مختلف، مسلمانان قرآن را به قرائت‌های مختلف تلاوت می‌کردند و قرائت هر قاری در منطقه‌ای خاص رواج داشته و روایت حفص از حدود قرن نهم به بعد و به تدریج در مناطق مختلف کشورهای

۱. عن زرارة عن أبي جعفر (ع) قال: «إن القرآن واحدٌ نزلَ من عند واحدٍ ولكنَّ الإختلافَ يجيءُ من قِبَلِ الرواةِ.» (الكافي، ج ۲، ص ۶۳۰)

۲. ر.ک: التمهيد، ج ۲، صص ۲۴۵-۲۵۰؛ القرآن الکریم و روايات المدرستين، ج ۲، صص ۲۶۰-۲۵۸

اسلامی شروع به انتشار کرد و رواج یافت؛ هرچند به‌طور دقیق و خاص نمی‌توان این زمان را مشخص کرد.^۱

بررسی علل و عوامل رواج روایت حفص و روی آوردن مسلمانان به این روایت - در طول تاریخ و در مناطق مختلف - خود، نیازمند تحقیق فراوان بوده و مجالی دیگر می‌طلبد؛ اما از جمله مسائلی که جای بحث و بررسی دارد، مقایسه روایت دو راوی عاصم می‌باشد؛ چراکه عاصم علاوه بر حفص، راوی مشهور دیگری به نام «ابوبکر شعبه بن عیاش» نیز داشته که روایت وی در برهه‌ای از زمان و در برخی از نقاط همچون عراق و ایران از اهمیت خاصی برخوردار بوده^۲ و علمایی چون علامه حلی به آن عنایت داشته‌اند^۳، و همین امر، اهمیت و ضرورت بررسی روایت شعبه و احیای آن را نشان می‌دهد.

۱. ر.ک: بررسی تاریخی تحول رسم الخط قرآن کریم از آغاز تا عصر حاضر، ص ۳ و صص ۲۰۶-۱۹۴

۲. همان

۳. ر.ک: منتهی المطلب، ج ۵، ص ۶۴

فصل اول

کلیات

۱. بیان مسئله

این پایان‌نامه به مقایسه روایت دو راوی عاصم یعنی حفص بن سلیمان و ابوبکر شعبه بن عیاش اختصاص دارد. اهمیت روایت حفص بر همگان روشن است و به این دلیل که امروزه در اکثر قریب به اتفاق کشورهای اسلامی از جمله ایران، روایت حفص از عاصم رایج می‌باشد، مسلمانان با این روایت به طور کامل آشنا هستند؛ اما از آنجا که عاصم راوی مشهور دیگری به نام «ابوبکر شعبه بن عیاش» نیز داشته، این سؤال مطرح می‌شود که روایت وی در طول زمان چه جایگاهی داشته است؟ به عبارت دیگر، آیا در طی قرون گذشته می‌توان دوره‌ای را در نظر گرفت که روایت شعبه در نزد علما، نسبت به روایت حفص از ارجحیت برخوردار بوده باشد؟ آیا در میان بلاد اسلامی، کشورهایی بوده‌اند که روایت ابوبکر بن عیاش در آنها رایج بوده و مردم آن را به عنوان قرائت اصلی خود، در نظر گرفته باشند؟

و مطلب دیگر این که اختلاف روایت حفص و شعبه در چه حدی و از چه نوعی می‌باشد؟ به عبارت دیگر، آیا می‌توان تمام اختلافات دو راوی را تحت انواع و اقسامی خاص مورد بررسی قرار داد؟ در هر یک از این موارد اختلافی، احیاناً روایت کدام راوی بر روایت دیگری ترجیح دارد و آیا مواردی یافت می‌شود که در عین اختلاف، هیچ‌یک ترجیحی بر دیگری نداشته باشد؟ همچنین این اختلافات تا چه حد در تفسیر اثرگذار است؟ و آیا در میان این اختلافات، مواردی یافت می‌شود که در استخراج احکام شرعی، مؤثر بوده و مطابق هر روایت، حکم شرعی خاصی صادر شود؟

موارد مطرح شده، از جمله مسائلی است که در ضمن این موضوع، جای تحقیق و بررسی دارد.

۲. پیشینه پژوهش

تألیف و پژوهش در زمینه علم قرائات - اعم از بیان قرائت هر قاری، ذکر احتجاج و وجه قرائت

هریک، و نیز پرداختن به شرح حال قرآ - سابقه‌ای طولانی دارد. ابن جزری «ابوعبید قاسم بن سلّام» را اولین مدوّن علم قرائات می‌داند.^۱ ذهبی نیز بر این باور است؛ در حالی که سیدحسین صدر، «أبان بن تغلب» - شاگرد امام سجّاد^(ع) - را اولین مصنّف و مدوّن علم قرائات معرفی کرده و در ردّ قول ذهبی می‌فرماید که «ابوعبید» در سال ۲۲۴ ق. و «أبان» در سال ۱۴۱ ق. - یعنی ۸۳ سال پیش از ابوعبید - از دنیا رفته‌اند. همچنین «همزة بن حبیب» - یکی از قرآی سبعة که ایشان بر تشیع وی تصریح کرده است - را پس از «أبان» دومین مصنّف علم قرائات می‌داند و تاریخ وفات او را حداقل ۶۶ سال قبل از وفات «ابوعبید» - یعنی در سال ۱۵۶ یا ۱۵۸ ق. - بیان کرده و به این ترتیب تصریح می‌کند که شیعیان، اولین کسانی بودند که قرائات را جمع کرده و کتاب‌هایی در این علم تألیف نمودند.^۳ و اما دکتر عبدالهادی فضلی از «یحیی بن یعمر» (م ۹۰ ق.) به عنوان نخستین مدوّن علم قرائات یاد کرده، «أبان» را دومین مصنّف این علم و «همزة بن حبیب» را در رده پنجم به شمار آورده است.^۴ نکته قابل ذکر این که حتی مطابق نظر دکتر فضلی، خدشه‌ای به قول آیت‌الله سیدحسین صدر مبنی بر مقدّم بودن شیعیان در تدوین علم قرائات، وارد نمی‌شود؛ چراکه ایشان، «یحیی بن یعمر» را نیز در زمره شیعیان به شمار آورده است.^۵

آنچه مسلم است این که در طی قرون گذشته، دانشمندان بسیاری - اعم از شیعه و اهل سنت - در آثار خود به بیان قرائات هر یک از قرآ پرداخته‌اند. در این میان برخی از علما، علاوه بر ذکر

۱ . فکان أول إمام معتبر جمع القراءات فی کتاب أبوعبید القاسم بن سلام و جعلهم فیها أحسب خمسة و عشرين قارئاً مع هؤلاء

السبعة و توفی سنة أربع و عشرين و مائتين: النشر، صص ۳۳-۳۴

۲ . ایشان شاگرد امام باقر و امام صادق - علیهما السلام - نیز بوده و از این سه امام بزرگوار، حدیث روایت کرده است. (ر.ک:

قاموس الرجال، ج ۱، ص ۷۳)

۳ . ر.ک: تأسیس الشیعة، ص ۳۱۹

۴ . ر.ک: القراءات القرآنیة، صص ۲۸-۲۷

۵ . ر.ک: تأسیس الشیعة، صص ۶۶-۶۵ و ۳۲۵ و ۳۴۲

قرائت هر قاری، به بیان وجوه هر قرائت نیز پرداخته‌اند.^۱ نکته قابل ذکر این که در اغلب این آثار، قرائت همه قرآ، در کنار هم مورد بررسی قرار گرفته است و هرچند در میان منابع موجود، گاهی با آثاری مواجه می‌شویم که به طور خاص به قرائت یک قاری یا روایت یک راوی - از جمله روایت شعبه از عاصم - پرداخته؛ اما این مفرده‌ها اغلب بر اساس طریق شاطبیه (التیسیر) و طیبیه النشر (النشر) استخراج شده‌اند.

آنچه سبب تمایز این پایان‌نامه از آثار موجود می‌شود، تدوین آن بر اساس دو کتاب «التیسیر» و «السبعة» است. به این ترتیب که واژگان اختلافی این دو راوی بر مبنای کتاب «التیسیر» استخراج شده و در مواردی که بین این کتاب و کتاب «السبعة» وجه تمایزی وجود داشته، با ذکر طریق هر یک از دو راوی در کتاب «السبعة» به آن اشاره شده است.

۳. اهداف پژوهش

هدف اصلی این پژوهش آشنایی با شخصیت دو راوی عاصم و روایت آنها در ضمن مقایسه این دو روایت با یکدیگر است.

۴. تحلیل منابع پژوهش

منابعی که در این پایان‌نامه مورد استفاده قرار گرفته است، از یک منظر به چهار دسته کلی تقسیم می‌شود:

الف) منابعی که در شرح حال قرآ مورد بررسی قرار گرفته‌اند. این منابع، خود شامل آثار ارزشمند دانشمندان شیعه نظیر تأسیس الشیعة (آیت‌الله سیدحسن صدر)؛ أعیان الشیعة (علامه سیدمحسن امین)؛ معجم رجال الحدیث (آیت‌الله خویی)؛ و نیز آثار دانشمندان اهل سنت می‌شود که از

۱. ظاهراً اولین کسی که در ارتباط با وجوه قرائت، کتابی تألیف نمود «هارون بن موسی أعر» (م قبل از ۲۰۰ ق.) بود. ابوحاتم سجستانی در این باره می‌گوید: «کان أول من سمع بالبصرة وجوه القراءات و ألفها و تتبع الشاذ منها فبحث عن إسناده هارون بن موسی الأعر، و کان من القراء.» (رک: غایة النهایة، ج ۳، ص ۱۳۴۱)

مهم‌ترین آنها می‌توان به «غایة النهایة فی طبقات القراء» (ابن جزری) و «طبقات القراء» (ذهبی) اشاره کرد. (ب) منابعی که در استخراج روایت هر راوی به آنها مراجعه شده است. در این دسته می‌توان از دو کتاب «التیسیر» (ابوعمر و دانی) و «السبعة» (ابن مجاهد) یاد کرد؛ چراکه این مقایسه بر مبنای این دو کتاب - که از مهم‌ترین و معتبرترین کتب در علم قرائات هستند - صورت گرفته است. (ج) منابعی که در بررسی وجوه و ادله روایت هر راوی - در نُه جزء اول - مورد استفاده قرار گرفته است. این منابع عمدتاً شامل کتب احتجاج (الحجة للقراء السبعة، حجة القراءات و...)؛ تفسیر (مجمع البیان، البحر المحیط و...)؛ فقه (مستمسک العروة الوثقی و...)؛ لغت (لسان‌العرب، تاج‌العروس و...)؛ نحو (النحو الوافی و...) و اعراب قرآن (التبیان فی اعراب القرآن، الدر المصون) می‌باشد. (د) منابعی که در روند این پژوهش، به تناسب موضوع مطرح شده، مورد مراجعه قرار گرفته است؛ شامل: کتب حدیثی: الکافی، تهذیب الأحکام و...؛ کتب مربوط به اصطلاحات علوم حدیث: أصول الحدیث و احکامه، تلخیص مقباس الهدایة و...؛ و کتب متفرقة دیگر.

5. جنبه نوآوری پژوهش

5-1. در کتب مربوط به اختلاف قرائات، رسم بر این است که ابتدا «اصول قرائات» مطرح شده و سپس به ترتیب از ابتدای قرآن، اختلاف در «فرش الحروف» هر یک از سوره‌ها یک به یک مورد بررسی قرار می‌گیرد؛ اما در این پایان‌نامه اختلاف‌های دو راوی در هر سوره غالباً تحت سه عنوان مورد بررسی قرار گرفته است. این عناوین عبارت‌اند از:

1. اختلاف‌های صرفی:

1. مراد از «اصول قرائات»، احکام عام و کلی است که شکل قواعد به خود گرفته و قابل اطّراد و شمول نسبت به تمام کلمات قرآنی - بر حسب موارد خود - می‌باشد. اصول قرائی عبارت‌اند از: ادغام، هاء کنایه، مد و قصر، همز، احکام نون ساکنه و تنوین، فتح و اماله، وقف و مانند آنها؛ و «فروع» که اصطلاحاً از آن به «فرش» تعبیر می‌شود، عبارت از یک سلسله احکام جزئی و موضعی است که فقط به شماری از موارد جزئی قرآن کریم محدود است. (ر.ک: القراءات القرآنیة، ص ۱۲۶)